

miejsce dla reguły *Quidquid plantatur solo, solo cedit* (s. 214), mieszczącej się przecież w ogólniejszej zasadzie *Superficies solo cedit*, a mającej węższe od tej ostatniej zastosowanie. Reguła bowiem *Quidquid plantatur...* odnosi się wyłącznie do przypadku *implantatio*, nie ma zaś zastosowania do przypadków *satio* i *inaedificatio*. Nawiasem mówiąc, umieszczenie w wyborze reguły *Quidquid plantatur...*, nawiązującej do rozwiązania przyjętego w rzymskim prawie poklasycznym (zob. Gai Erit. 2, 1, 4) obliuguje wprost, jak się wydaje, do przedstawienia obok niej reguły klasycznej (przyjętej także w prawie justyniańskim): *Plantae quae terra coalescunt solo cedunt* (Gaius D. 41, 1, 9 pr.).

Wspomniane braki i niekonsekwencje nie podważają w żaden sposób ogólnej opinii, że jest to opracowanie dobre i bardzo potrzebne. Zdaje się potwierdzać tę opinię duże zainteresowanie, z jakim spotkało się w Czechosłowacji pierwsze wydanie książki: „Knička sa stretla s veľkým záujmom právnickej, ale i neprávnickej verejnosti; náklad sa rýchlo rozbral, čo podnietilo pripraviť jej druhé vydanie” (*Predhovor*, s. 9).

Na koniec warto podkreślić, iż książkę wydano bardzo starannie. Zaopatrzone ją w krótkie biogramy autorów cytowanych sentencji i informacje o źródłach, z których paremie pochodzą (s. 12-20), a także w indeks rzeczowy w języku słowackim (s. 261-268).

ANDRZEJ SOKAŁA (Toruń)

Louis Carlen, *Wallfahrt und Recht im Abendland*, Universitäts-Verlag Freiburg/Schweiz 1987, ss. 260 (=Freiburger Veröffentlichungen aus dem Gebiete von Kirche und Staat, Bd. 23).

W odróżnieniu od licznych prac o charakterze przyczynkowym, badających problematykę pielgrzymek w odniesieniu do jednego tylko miejsca, będącego celem pielgrzymek lub też zajmujących się zagadnieniem pielgrzymowania na terenie jednego tylko kraju lub regionu, L. Carlen zbadał rzecz kompleksowo na wielu płaszczyznach — historyczno-religijnej, historyczno-prawnej, archeologiczno-prawnej oraz etnograficzno-prawnej dla terenu zachodniej Europy. Jako wykładowca historii państwa i prawa na Wydziale Prawa Uniwersytetu we Fryburgu szwajcarskim, jako wydawca wychodzącego od roku 1978 w Zurichu rocznika *Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde*, jako prezes Międzynarodowego Stowarzyszenia Etnografii Prawnej i jako autor wielu rozpraw dotyczących problematyki pielgrzymek w Szwajcarii — posiadał autor szczególnie dobre przygotowanie do podjęcia takiej pracy. Różnorodne aspekty pielgrzymek i pielgrzymowania bada autor przede wszystkim z pozycji historyka prawa. W szczególności interesują go — co naturalne — pielgrzymki mające podłoże prawne, to jest pielgrzymki karne, będące wynikiem pojednania się ze stroną pokrzywdzoną lub nałożone wyrokiem sądowym. W grę wchodzi też powody leżące w dziedzinie prawa cywilnego, takie jak zobowiązanie się, przynależność do jakiejś wspólnoty, piastowanie jakiegoś urzędu, stosunek wasalny lub poddaństwa, zastępstwo, rozporządzenie ostatniej woli.

Pod względem terytorialnym zajął się autor — zgodnie z tytułem książki — problematyką pielgrzymek na terenie Europy łacińskiej, przy czym — co ciągle jeszcze należy do rzadkości — zalicza do tego kręgu kulturowego także Słowian Zachodnich. Dzięki temu w polu widzenia autora kilkakrotnie pojawiają się:

Polska, Częstochowa, Kraków obok Czechosłowacji, Kroacji, a także Węgier. Niestety bariera językowa daje się tu niekorzystnie zauważyć. Autor czerpie swoje wiadomości, o pielgrzymowaniu w Polsce i z Polski z literatury niemieckojęzycznej, która tylko incydentalnie zajmuje się tą sprawą. Wskutek tego książka L. Carlena zawiera mniej informacji dotyczących Polski niż miałaby, gdyby autor mógł korzystać bezpośrednio z literatury polskiej. Niemniej już samo zaliczenie naszego kraju do krajów kultury łacińskiej ocenić trzeba jako zjawisko pozytywne.

Imponujące są rozmiary kwerendy przeprowadzonej przez autora zarówno w źródłach, jak i w literaturze. Gdy chodzi o prawo kanoniczne, to poszukiwaniami zostały objęte źródła prawa kanonicznego powszechnego, a także partykularnego, a więc kodeksy prawa kanonicznego aż do roku 1983, uchwały soborowe, statuty synodalne od IV w., zarządzenia ordynariuszy i opatów, reguły zakonów, dzieła kanonistów. Wielokrotnie sięgał autor do zbiorów norm prawnych i zarządzeń władców poszczególnych krajów (np. kapitularia Karola Wielkiego, konstytucje Fryderyka II z 1220 r.), landfrydów, a także do wilkierzy miejskich. Wymienione zbiory i akty normatywne, zarówno kościelne, jak i świeckie, mają na celu ujęcie ruchu pielgrzymkowego w karby organizacyjne, popierają ten ruch, ale niektóre nakładają ograniczenia, a są też takie, które zawierają zakazy urządzania pielgrzymek ze względu na nadużycia (włóczęgostwo, żebractwo), ze względów sanitarnych (szerzenie się chorób zakaźnych), ze względów religijnych (reformacja), politycznych (Maria Teresa, Józef II, Franciszek II w Austrii, rewolucja francuska). Przepisy prawa kanonicznego zajęły się definicją sanktuarium jako celu pielgrzymek, ustaleniem rodzajów sanktuariów, kwestią ich własności i ich ochrony. Liczne przepisy dotyczą sytuacji prawnej pielgrzymów, ich kategorii, sposobów uzyskania statusu pielgrzyma, jego stroju i odznak (muszla św. Jakuba, krzyż jerozolimski, klucze św. Piotra — tu wkracza autor na teren archeologii prawnej), pozwoleń na odbycie pielgrzymki, uzbrojenia pielgrzyma, zaświadczeń o odbytej pielgrzymce. Należą tu też przepisy z dziedziny prawa cywilnego (familijskiego, spadkowego, zobowiązań), karnego i procesowego, uprawnień celnych i fiskalnych. Zarówno prawo kanoniczne, jak i prawo świeckie (w tym także umowy międzynarodowe, np. francusko-turecka z 1535 r.) zajmowały się często kwestią zapewnienia pielgrzymom bezpieczeństwa (tworzenie zakonów rycerskich do ich obrony), pokoju, zdrowia, prawa do otrzymywania kwater (niektóre miasta ograniczały prawo takie do jednego dnia tylko), prawa do pogrzebu, organizowania hospicjów na drogach do sanktuariów, wreszcie kwestią transportowania pielgrzymów drogą morską do Ziemi Świętej.

Dla nas najbardziej interesujące są rozdziały traktujące o prawnych przyczynach odbywania pielgrzymek sądowych — karnych oraz wynikających z warunków pojednania z powodu zabójstwa, niekiedy także innych przestępstw, zwłaszcza przeciwko religii i przeciwko moralności (kazirodztwo). Kara odbycia pielgrzymki wzmiankowana jest już w VI w. Od wieku IX odnośne wyroki (zarówno sądów kościelnych, jak i świeckich) wskazują miejsce, do którego pielgrzym ma się udać. Rozróżniano pod tym względem duże sanktuaria (Rzym, Jerozolima, Compostela Canterbury, Kolonia) i mniejsze sanktuaria — wszystkie inne; określano także czas trwania pielgrzymki — od pół roku, 3, 7, 10 lat, a nawet dożywotnio. W tym ostatnim przypadku równały się one banicji. Formułowane też były sposoby obostrzenia lub złagodzenia pielgrzymki, a także, gdy ukarany nie był w stanie jej odbyć — kary zastępcze oraz możliwość wysłania na pielgrzymkę zastępcy. Od XIII w. karne pielgrzymki stosowane były przez sądy Inkwizycji.

Oprócz aspektów historyczno-religijnych i historyczno-prawnych zwraca autor uwagę także na aspekty etnograficzno-prawne. Dostrzega on je w rodzaju

i kształcie wotów ofiarowywanych przez pielgrzymów do sanktuariów, przy czym źródła informacji tego rodzaju należą do zakresu ikonografii prawnej. Elementy etnograficzno-prawne występują w relacjach o cudach zdziałanych przez patronów sanktuariów, w koronacjach cudownych obrazów. Także w rodzajach pokuty — pielgrzymka boso, z wyciągniętymi w bok ramionami, chłosta przy konfesjonale, wzmiankowana już od XII w., otaczanie kościołów pielgrzymkowych łańcuchami, przejmowanie insygniów pielgrzymich do herbów. Prawne aspekty ma handel relikwiami, którego zakazano już konstytucją z 386 r. oraz rabunek relikwii (znany rabunek relikwii św. Marka przez Wenecjan). Prawnego rodzaju powiązania mają sanktuaria pielgrzymkowe z instytucją azylu, a także z miejscami koronacji władców. Autor odnotowuje też związki między przestępstwami a powstawaniem sanktuariów (zamordowanie eremity Meinrada dało początek sanktuarium w Einsiedeln, zamordowanie Tomasza Becketa miało ten sam skutek dla Canterbury). Podobne były skutki znieważenia hostii lub cudownego obrazu (cięcia szablą obrazu M. Boskiej w Częstochowie). Związki takie istniały też, gdy sanktuarium ufundowane zostało w podzięce za uratowanie od przestępczego zamachu.

Wreszcie rozpatruje też autor wpływ pielgrzymek na rozwój miast, a nawet wsi (Lourdes, Santiago de Compostela), na powstawanie i rozwój osiedli na drogach do sanktuarium.

W sumie trzeba powiedzieć, że recenzowana książka stanowi unikalne, wszechstronne ujęcie problematyki pielgrzymowania.

WITOLD MAISEL (Poznań)

Jacques F o v i a u x, *Histoire du Droit et des Institutions*. I: *De l'Empire romain à la féodalité*. Paris 1984, ss. LIX+450 (=Les Cours de Droit).

Autorem skryptu jest profesor historii prawa na Uniwersytecie Paris V, René Descartes. Dla pełniejszej charakterystyki dodamy od razu na podstawie lektury jego pracy, że dysponuje on dużą erudycją, że jest bardzo kompetentny, gdy chodzi o jej przedmiot i wysoce utalentowany, jeśli mieć na uwadze sposób przedstawiania materiału wykładu. Obszerny wstęp daje studentom informacje o przedmiocie wykładu, o możliwościach i granicach historii ustroju i prawa sądowego, a także historii w ogóle, o periodyzacji, wreszcie o metodzie przyswajania sobie wiadomości z tej dziedziny nauki.

Pierwsza z trzech części, na jakie podzielony został skrypt, poświęcona jest omówieniu instytucji ustrojowych Rzymu i Galii, prawa rzymskiego i okolicznościom rozpadu państwa rzymskiego. Następna część skryptu, zatytułowana poetycznie *Jutrzenka Francji* (*L'aube de la France*) obejmuje lata 306-482. Omówione tu zostały instytucje ustrojowe, struktura społeczna, rola Kościoła w ówczesnym państwie, zagadnienia ekonomiczne oraz prawo cywilne (małżeństwo i własność rodzinna). Część trzecia to Francja średniowieczna, czyli lata 482-1328. Zawiera ona szczegółowe przedstawienie na tle rozwoju społecznego i ekonomicznego instytucji ustrojowych, administracji, instytucji kościelnych, sądownictwa, wojskowości i finansów, a także rudymetów historii doktryn społecznych, politycznych i religijnych. Autor nie pomija w wykładzie informacji z dziedziny geografii historycznej, genealogii i archeologii prawnej.